

داستان‌های منظوم عرفانی

شامل:

داستان‌هایی از حقیقة الحقیقه سنایی و چهار مثنوی
از عطار نیشابوری

تألیف:

دکتر سید مرتضی میرهاشمی
عضوهیئت علمی دانشگاه خوارزمی

نشر

سرشناسه	: میرهاشمی، مرتضی - گردآورنده
عنوان و نام پدیدآور	: داستانهای منظوم عرفانی: شامل داستانهایی از حقیقه سنایی و چهار مثنوی از عطار نیشابوری / تألیف سید مرتضی میرهاشمی.
مشخصات نشر	: تهران: علم، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	: ۲۸۶ ص.
شابک	: 978 - 964 - 224 - 540 - 6
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیا.
موضوع	: شعر عرفانی -- قرن ۶ ق.
موضوع	: شعر عرفانی -- قرن ۶ ق. -- مجموعه‌ها.
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۲ د ۲۹ م / PIR۴۱۳۰
رده‌بندی دیویی	: ۸۵۱/۲۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۱۱۷۱۰۱۰

شعری

داستانهای منظوم عرفانی

دکتر سید مرتضی میرهاشمی

عضو هیئت علمی دانشگاه خوارزمی

چاپ اول: ۱۳۹۲

تیراژ: ۱۱۰۰ نسخه

لیتوگرافی: صدف ۸۸۳۰۵۳۳

چاپ: گلرنگ یکتا

خیابان انقلاب - خیابان دوازدهم فروردین - خیابان شهدای ژاندارمری

بن بست گرانفر پلاک ۴ تلفن: ۶۶۴۱۲۳۵۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

شابک ۶ - ۵۴۰ - ۲۲۴ - ۹۶۴ - ۹۷۸

فهرست

پیش‌گفتار	۱۱
بخش اول: داستان‌هایی از مشنوی حدیقه‌الحقیقه سنایی	۱۵
گفتاری درباره سنایی و حدیقه‌الحقیقه او	۱۷
حکایت‌هایی از حدیقه‌الحقیقه و شریعة الطریقه	۴۷
التمثیل فی شأنِ مَنْ كَانَ فی هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فی الْآخِرَةِ أَعْمَى احوالِ الفیل	۴۹
التمثیل فی أَصْحَابِ تَمَتَّى السَّوَاءِ	۵۰
داستان باستان	۵۰
التمثیل لِقَوْمٍ یَنْظُرُونَ بِعَیْنِ الْآحْوَالِ مَنَظَرَةَ الْوَلَدِ مَعَ الْوَالِدِ	۵۱
حکایت (عمر و کودکان)	۵۱
اندر ذکر و یاد کردن	۵۲
حکایت (ثوری و بایزید)	۵۲
تمثیل در چگونگی عبادت کردن	۵۲
حکایت مرغ باگبر	۵۳
فی التَّوَكُّلِ	۵۳
فی تَوَكُّلِ الْعَجُوزِ	۵۴
اندر ایثار	۵۵
قِصَّةُ قَیْسِ بْنِ عَاصِمٍ رَضِیَ اللَّهُ عَنْهُ	۵۵
فی صِفَةِ الزُّهْدِ وَ الزَّاهِدِ	۵۶
فی حُبِّ الدُّنْیَا وَ صِفَةِ أَهْلِهَا	۵۷

التمثيل في الخُشوع و حُضور القلب في الصَّلوة قصه اميرالمؤمنين علي عليه السلام	۵۸
در شرف نفس و عقل	۵۹
حكايت در داد و ستد خردمند	۵۹
في فَضيلة العلم	۶۰
في الجاهل و يَظُنُّ العالم	۶۰
التمثيل في المَحَبَّة و الشُّكْرِ	۶۱
حكايت شبلي حِجَّةُ الله در اخلاص و ریا	۶۲
حكايت في العجز و السكوت	۶۲
حكايت در کمال عشق و عاشقی	۶۳
في اشراق العشق	۶۳
التمثيل في احتراق العشق و اظهاره	۶۴
في ذكر نفس الكلّي و احواله	۶۵
در چشم نگاه داشتن (حكايت)	۶۵
حكايت و مثل در آمیخته شدن رنج و راحت در این جهان	۶۶
التمثيل في ترك الدنيا و قصّة روح الله و تجرید	۶۷
حكايت روح الله عليه السلام و ترك دنیا و مکالمه او با ابليس	۶۸
التمثيل في اصحاب المَغْزُورين (حكايت)	۶۹
حكايت بلبل و زاغ	۷۰
حكايت بَقال و ابله	۷۰
حكايت سليمان و دهقان پیر	۷۱
حكايت اسکندر در وقت مردن	۷۱
حكايت اسکندر و حکیم	۷۱
فصل في الغرور و الغفلة و النسيان و حب الاماني	۷۲
تمثيل در نفس جهان فانی و قصه لقمان حکیم	۷۲
التمثيل في دار الغرور حكايت مرد یخ فروش	۷۳
حكايت در محبّت و دوستی خالص	۷۳

فهرست ۵

۷۴	حکایت در بی وفایی
۷۵	فی تحقیقِ العشق
۷۶	التمثيل فی اعتقادِ السوء و الخوف من قلة الرزق
۷۷	اندر نگاه داشتن راز (حکایت)
۷۸	التمثيل فی حفظ اسرار الملوك
۷۹	حکایت در حقیقت تصوّف
۷۹	حکایت در حلم و بردباری نوشیروان
۸۰	حکایت در عنو پادشاه
۸۱	التمثيل فی القناعة و ترک الحاجة
۸۲	تعلیقات بخش اول
۹۱	بخش دوم: داستان‌هایی از اسرارنامه، الهی‌نامه، مصیبت‌نامه و منطق‌الطیر
۹۳	سخنی درباره عطار و آثار او
۹۷	حکایاتی از اسرارنامه
۹۹	سرآغاز
۱۰۵	الحکایة و التمثیل (داستان نظام و پیر)
۱۰۵	الحکایة و التمثیل (به خواب دیدن حلاج و پرسش از حال او)
۱۰۶	الحکایة و التمثیل (حکایت پادشاه و غلام باوفا)
۱۰۶	الحکایة و التمثیل (زنگی سیاه که روی خویش در آب دید)
۱۰۷	الحکایة و التمثیل (حکایت تلقین دادن مرده‌ای ترک)
۱۰۷	الحکایة و التمثیل (جدال با خودبینی)
۱۰۸	الحکایة و التمثیل (استاد و شاگرد احوال)
۱۰۸	الحکایة و التمثیل (سخن دیوانه با سلطان محمود)
۱۰۹	الحکایة و التمثیل (حکایت امامی که اسرار می‌گفت)
۱۰۹	الحکایة و التمثیل (دیوانه در کنار کعبه)
۱۱۰	الحکایة و التمثیل (تعصّب جهودی در دین خود)
۱۱۱	الحکایة و التمثیل (شاه و دیوانه)

- الحکایة و التمثیل (داستان موش و شتر) ۱۱۱
- الحکایة و التمثیل (سؤال درباره حقیقت) ۱۱۲
- حکایت‌هایی از الهی‌نامه ۱۱۳
- سرآغاز ۱۱۵
- حکایت زن و شاهزاده ۱۴۴
- حکایت ابوالفضل حسن هنگام نزع ۱۴۵
- حکایت شبلی و نانوا ۱۴۶
- حکایت نمازگزار و سگ ۱۴۷
- حکایت جوان و زخم سنگ منجنیق ۱۴۸
- حکایت منصور علاج بر سودار ۱۴۸
- حکایت عیسی و اسم اعظم ۱۴۹
- حکایت حسن بصری و رابعه ۱۵۰
- حکایت شبلی ۱۵۰
- حکایت ابوبکر واسطی ۱۵۱
- حکایت پیرزن دل سوخته ۱۵۲
- حکایت سلطان سنجر و عباسه طوسی ۱۵۲
- حکایت رابعه ۱۵۳
- حکایت موسی و مرد عابد ۱۵۴
- حکایت حسن و حبیب ۱۵۵
- حکایت بایزید و قلّاش ۱۵۵
- حکایت سلطان ملک‌شاه و پاسبان ۱۵۶
- حکایت شبلی و سگ ۱۵۷
- حکایت اسکندر و حکیم ۱۵۸
- حکایت شعبی ۱۵۹
- حکایت پیغمبر (ص) و کنیز حبشی ۱۶۰
- حکایت درویش و آرزوی طوفان ۱۶۱

فهرست ۷

۱۶۲	حکایت روباه
۱۶۲	حکایت ابراهیم ادهم و خضر
۱۶۳	حکایت سلیمان و کوزه
۱۶۴	حکایت باز با مرغ خانگی
۱۶۵	حکایت اصمعی و زنگی
۱۶۶	حکایت یحیی معاذ و بایزید
۱۶۷	حکایت مجنون و لیلی
۱۶۸	حکایت عیسی (ع)
۱۶۹	حکایت شاه اده و عروس
۱۷۰	حکایت رابعه دختر کعب
۱۷۸	حکایت احمد غزالی
۱۷۹	حکایت‌هایی از مصیبت‌نامه
۱۸۱	سرآغاز
۱۹۶	آغاز کتاب
۱۹۶	الحکایة و التمثیل (مارافسا و مار)
۱۹۷	الحکایة و التمثیل (سخن لیلی درباره عشق مجنون)
۱۹۸	الحکایة و التمثیل (ملّاح و گبر)
۱۹۸	الحکایة و التمثیل (سلطان محمود و غلام خونی و ایاس)
۱۹۹	الحکایة و التمثیل (مجنون و گرگ)
۲۰۰	الحکایة و التمثیل (حکایت هاروت و ماروت)
۲۰۰	الحکایة و التمثیل (خواب دیدن بوموسی)
۲۰۱	الحکایة و التمثیل (بوسعید و گردش آسیا)
۲۰۱	الحکایة و التمثیل (سفیان ثوری و بلبل)
۲۰۲	الحکایة و التمثیل (هارون الرشید و عابد)
۲۰۳	الحکایة و التمثیل (پادشاه و کلبه پیرزن)
۲۰۴	الحکایة و التمثیل (آزمودن پادشاه بهلول را)

- الحکایة و التمثیل (ذوالنون مصری و گبر) ۲۰۴
- الحکایة و التمثیل (حکایت آنکه خرش را گم کرده بود) ۲۰۵
- الحکایة و التمثیل (داستان آنکه از خدا میهمانی می خواست) ۲۰۶
- الحکایة و التمثیل (حکایت دیوانه و مرده) ۲۰۶
- الحکایة و التمثیل (حکایت عیسی و مرد خفته در غار) ۲۰۷
- الحکایة و التمثیل (حکایت شیخ و سنگ آسیا) ۲۰۷
- الحکایة و التمثیل (حکایت دیوانه و پیر) ۲۰۸
- الحکایة و التمثیل (حکایت پادشاه و خاک بیز) ۲۰۸
- الحکایة و التمثیل (حکایت عیسی (ع) و همراه او) ۲۰۹
- الحکایة و التمثیل (عبدالله طاهر و پیرزن) ۲۱۱
- الحکایة و التمثیل (حکایت هندو و رفتن او به حج) ۲۱۲
- الحکایة و التمثیل (ارزوی درویش) ۲۱۲
- الحکایة و التمثیل (حکایت دیوانه گرسنه) ۲۱۳
- الحکایة و التمثیل (بیدلی در طلب مال خویش) ۲۱۳
- الحکایة و التمثیل (حکایت سلطان محمود و پیرزن) ۲۱۴
- الحکایة و التمثیل (پیرمرد خارکن و درخواست او از موسی (ع)) ۲۱۵
- الحکایة و التمثیل (گوی باختن محمود و ایاز) ۲۱۶
- الحکایة و التمثیل (حکایت شخصی شوریده حال و نام مهین خدا) ۲۱۷
- الحکایة و التمثیل (دزد دردمند) ۲۱۷
- الحکایة و التمثیل (داستان عیسی (ع) و مرد عابد) ۲۱۸
- الحکایة و التمثیل (حکایت عاشق بی قرار) ۲۱۹
- الحکایة و التمثیل (حکایت کاسه شکستن ایاز) ۲۲۰
- الحکایة و التمثیل (حکایت موسی (ع) و دیوانه) ۲۲۱
- الحکایة و التمثیل (حکایت موسی با کبوتر و باز) ۲۲۱
- الحکایة و التمثیل (حکایت پادشاه و وزیر) ۲۲۲
- الحکایة و التمثیل (حکایت سلیمان (ع) و صعوه) ۲۲۳
- الحکایة و التمثیل (حکایت یوسف و روح القدس) ۲۲۳

۲۲۴	الحکایة و التمثیل (داستان شاهزاده و جوان عاشق)
۲۲۵	الحکایة و التمثیل (بوسعید و شخص گرفتار)
۲۲۷	حکایت‌هایی از منطق الطیر
۲۲۹	سرآغاز
۲۳۹	الحکایة و التمثیل (دیوانه عالی مقام و خضر)
۲۳۹	الحکایة و التمثیل (پرسش شاگردی از استاد)
۲۳۹	الحکایة و التمثیل (بغروب در فراق یوسف)
۲۴۰	الحکایة و التمثیل (حیرت و سرگشتی بایزید)
۲۴۰	الحکایة و التمثیل (دین صوفی قاتل کشته شده راه خواب)
۲۴۱	الحکایة و التمثیل (سلطان محمود و پیر خارکش)
۲۴۲	الحکایة و التمثیل (داستان مرد توبه‌شکن)
۲۴۳	الحکایة و التمثیل (شکایت شخصی از ابلیس و بالعکس)
۲۴۳	الحکایة و التمثیل (رحمت طلبیدن خواجه و نکوهش دیوانه او را)
۲۴۳	الحکایة و التمثیل (حکایت عابد و لحن خوش مرغی)
۲۴۴	الحکایة و التمثیل (زاهد و قصر پادشاه)
۲۴۴	الحکایة و التمثیل (حکایت شبلی و شخصی درمند)
۲۴۵	الحکایة و التمثیل (حکایت تاجر و پشیمانی او از فروختن کیش)
۲۴۵	الحکایة و التمثیل (حکایت عیسی (ع) و حُثَم)
۲۴۶	الحکایة و التمثیل (پادشاه و غلام حق شناس)
۲۴۶	الحکایة و التمثیل (حکایت پیرزنی که خریدار یوسف بود)
۲۴۷	الحکایة و التمثیل (پاداش جوانمردی)
۲۴۸	الحکایة و التمثیل (رنج دیوانه و سخن او با خدا)
۲۴۸	الحکایة و التمثیل (حکایت دیوانه‌ای که از سنگ کودکان گریخت)
۲۴۹	الحکایة و التمثیل (بدایه‌النبی صوفی در شستن جامه)
۲۴۹	الحکایة و التمثیل (حکایت دو مست)
۲۵۰	الحکایة و التمثیل (نذر سلطان محمود)

الحکایة و التمثیل (تازیانه زدن غلام یوسف را به امر زلیخا)	۲۵۰
الحکایة و التمثیل (مجنون در پوست گوسفند)	۲۵۱
الحکایة و التمثیل (حکایت پاسبان عاشق)	۲۵۲
الحکایة و التمثیل (حیرت عقیبی)	۲۵۳
الحکایة و التمثیل (حکایت پروانگان و خبر آوردن از شمع)	۲۵۳
الحکایة و التمثیل (دعوی صوفی)	۲۵۴
الحکایة و التمثیل (حکایت بوسعید و مست)	۲۵۴
الحکایة و التمثیل (حکایت بوسعید و قایم)	۲۵۵
تعلیقات بخش دوم	۲۵۶
یادداشت‌ها	۲۶۹
کتابنامه	۲۷۱
اصطلاحات صوفیه	۲۷۳
نام اشخاص	۲۷۷
نام جایها	۲۸۱

پیش‌گفتار

از دیر باز همواره قصه و حکایت و داستان در میان مردم از جایگاهی خاص برخوردار بوده است. رُحبت و میل انسانها در جوامع مختلف به شنیدن ماجراهای گوناگون و خاطره‌های رنگارنگ و قصه‌های شگفت‌انگیز و حکایات لطیف چیزی نیست که در دوره یا عصری نشانی از آن نتوان یافت. بدیهی است که خوانندگان این قصه‌ها یا آنان که در پای صحبت قصه‌پردازان می‌نشستند و با اشتیاق به سخنان گوش می‌کردند نه تنها از این طریق بخشی از اوقات فراغت خود را پر می‌کردند بلکه از سوی دیگر نوعی لذت هنری را نیز نصیب خویش می‌ساختند.

نقش و اهمیت داستان‌ها در میان مردم سبب شده تا بسیاری از کسانی که در عرصه تعلیم دستی داشته‌اند از خطیب و موعظه‌گر گرفته تا صوفی و عارف و دیگران از آن به نحوی چشمگیر استفاده کنند و با بهره‌گیری از این حکایات و داستان‌ها به سخنان خویش به لحاظ تأثیر در مخاطبان قوت بیشتری بخشند، و به عبارت دیگر به گونه‌ای هرچه نیکوتر در القای پیام تعلیمی خود به دیگران بکوشند.

تصوّف و عرفان از وقتی که در ایران قوت گرفت و به صورت مکاتب یا گرایش‌های متنوع مجال ظهور یافت پیوسته زمینه‌ساز مباحث گوناگون در این حوزه شد. مشایخ صوفیه که غالباً مریدان بسیاری داشته‌اند و به پرورش آنان مشغول بودند، عمدتاً در مجالس خویش از انواع تمثیل استفاده می‌کردند که در آن میان نقل انواع حکایات، متناسب با موضوع سخن و به مقتضای حال، اهمیت ویژه‌ای داشته است. وجود حکایت‌های متنوع و گوناگون در آثار برجسته صوفیه اعم از نثر و نظم همواره به عنوان ابزاری قوی در تعلیم معارف صوفیه به کار گرفته می‌شده است، بخصوص از وقتی که

برخی از شاعران صوفی چون سنایی از شعر به عنوان قالبی تازه برای تعلیم معارف صوفیه بهره بردند و راهی را گشودند که عطار و مولانا پس از وی آن را دنبال کردند و شعر تعلیمی صوفیه تولّد یافت. این دسته از شاعران صوفی و عارف از ظرفیت بالای داستان استفاده مطلوب را بردند و کوشیدند تا به یاری حکایات مختلف فرو بردن نواله تعلیم را، که بی‌نقل این حکایات خشک و گلوگیر می‌نمود، سهل‌تر کنند و هضم آن را برای مخاطبان آسانتر نمایند. این حکایت‌ها، که بیشتر تحت عنوان «حکایت و تمثیل» بیان می‌شود، معمولاً پیام شاعر و یا آنچه را که مقصود شاعر از طرح حکایت تأکید بر آن است، در پی دارد.

حکایت‌هایی که شاعران صوفی در تعلیم خویش از آن استفاده کرده‌اند، غالباً کوتاه‌اند که این خود نشانه‌ای است از آن که مقصود آنان از نقل حکایت و قصه، صرف قصه‌گویی نیست که اگر بر این بود چه بسا که از قصه‌های بلند بالا و پرحادثه استفاده می‌کردند. البته در میان برخی از این آثار منظوم عرفانی به ندرت داستان‌هایی که تا اندازه‌ای بلند بالاست، به چشم می‌خورد، چنانکه مثلاً در مثنوی‌های عطار، صرف‌نظر از سه داستان جامع که در منطق‌الطیر، الهی‌نامه و مصیبت‌نامه با آن روبه‌رو می‌شویم، در صدها حکایت فرعی دیگر که در لابه‌لای این سه داستان آمده‌اند و متضمن پیام‌های شاعرند در مقوله‌های مختلف تعلیمی، از جمله حکایت شیخ صنعان دیده می‌شود که بلندتر از حکایات دیگر است. غالب حکایت‌هایی که بخصوص سنایی و عطار آنها را در آثار خود آورده‌اند از یک روایت ساده که بیشتر بر پایه گفتگویی است میان دو شخصیت داستانی، فراتر نمی‌رود. از سوی دیگر بسیاری از شخصیت‌هایی که در این حکایات حضور دارند چهره‌هایی تاریخی‌اند که گاه تا اندازه‌ای هم به شخصیت‌های داستانی بدل شده‌اند. علاوه بر آن در بعضی از این حکایات حضور برخی عناصر غیرانسانی (حیوانات و جمادات) به چشم می‌خورد که به طریق تمثیل شاعر از آنها استفاده کرده است. نکته دیگری که نباید از یاد برد مربوط است به زبان بیان این حکایات. از آنجا که مخاطبان شاعران صوفی تنها خواص نیستند بنابراین با توجه به مخاطبان به کار گرفتن زبانی ساده و بی‌پیرایه در این گونه آثار و بخصوص در نقل حکایات از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. البته داستان خود نیز به‌طور طبیعی نمی‌تواند درشتی زبان را پذیرا باشد و همین خود می‌تواند عامل دیگری برای سادگی زبان این حکایت‌ها باشد.

آنچه نگارنده را بر تألیف این مجموعه برانگیخت از یک سو فراهم آوردن گلچینی از حکایت‌های عرفانی بود که در عین حال در بردارنده معانی و مضامین ارزشمندی است که همواره طراوت و تازگی خود را حفظ کرده است و پیوسته می‌تواند ره‌گشای انسان‌هایی باشد که به فراتر از عالم محسوس نیز می‌اندیشند. از سوی دیگر وجود درسی با عنوان «داستان‌های منظوم عرفانی» که برای دانشجویان رشته ادبیات داستانی در نظر گرفته شده و نبودن کتابی که بتواند نیاز دانشجویان را در این زمینه برآورده کند، ما را بر تدوین این اثر برانگیخت.

ذکر چند نکته را در این جا ضروری می‌دانیم:

۱- برای آشنایی بیشتر خواننده با شاعران عارفی که منتخبی از آثارشان را در این کتاب نقل کرده‌ایم، کوشیده‌ایم تا به اجمال درباره احوال آنان مطالبی را بیان نماییم. نیز برای آن‌که تصویر روشنی از آن منظومه‌ها در ذهن خواننده نقش بندد آن آثار را حتی‌المقدور و بتفصیل معرفی کرده‌ایم.

۲- در نقل حکایات بخصوص در اسرارنامه، مصیبت‌نامه و منطق‌الطیر که شاعر عنوان خاصی را برای حکایت‌ها در نظر نگرفته و غالباً ذیل عنوان «الحکایة و التمثیل» به نقل آن حکایت پرداخته است، از آن روی که خواننده بتواند به خوبی دریابد که هر حکایت درباره چه موضوعی است، عنوانی مناسب برای آن در نظر گرفته شده است. این عنوان‌ها چه در بخش فهرست مطالب و چه در جای جای متن داخل پرانتز قرار گرفته است.

۳- از آنجایی که سرایندگان این منظومه‌ها آثار خود را به مقاله‌های مختلف با عناوین گوناگون تقسیم کرده‌اند و در هر بخشی حکایت‌های متعددی را آورده‌اند، از این رو ما نیز کوشیدیم تا حکایاتی را که انتخاب می‌کنیم از جای جای این آثار باشد تا خواننده بتواند بخوبی این تنوع موضوعات را در آنها دریابد. شایان ذکر است که در نقل این حکایات در مواردی که موضوعات غیرداستانی حجم بیشتری از آن را به خود اختصاص داده، با حذف دسته‌ای از ابیات این حکایت‌ها را به صورت خلاصه‌تری آورده‌ایم.

۴- با توجه به تقسیم این اثر به دو بخش (حدیقه سنایی و آثار عطار) برای هر یک از این دو بخش تعلیقاتی را در نظر گرفته‌ایم که شامل معنی لغات و ترکیبات، معرفی

شخصیت‌ها و توضیح برخی ابیات و بیان احادیث و آیاتی است که شاعران از آن اقتباس کرده‌اند و یا تلمیحی در اشعارشان به آنها وجود دارد. شایان ذکر است که تعلیقات هر بخش بی‌فاصله پس از نقل حکایت‌های آن بخش آمده است.

به هر روی سعی نگارنده بر آن بوده است تا حتی‌المقدور کاری را عرضه کند که در نیل به مقصود از موفقیت بیشتری برخوردار باشد. اما از آن جایی که هیچ کاری بی‌نقص و کاستی نیست، ما نیز مدعی نیستیم که این کار از عیب و نقص مبرا باشد. امید است که اهل فضل نگارنده را در رفع کاستی‌های آن یاری دهند.

توفیق از اوست